

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԻ ՀԱՄԵՍՏ ԿԱՐԾԻՐ

Արխատէս Կախկոպոս (Սեդրակեան) Հայաստանեայց եկեղեցու պատկերայար-
դութիւնը. Մասն Ա. Պատերազմ 1904 թ. Дозволено цензурою С. П. Бург.,
16 ОКТЯБРЯ 1903 г. Գինն է 1 ա. 50 կ.

Ընթերցողը երբ մեր յօդուածի ճակատը զարդարուած տեսնի գեր. Տ. Արխատէս Սրբազան Արքեպիսկոպոսի նոր երկասիրութեան անունով, անշուշտ վայրկենաբար այն կարծիքը պիտի կազմէ թէ՛ մեր յօդուածը մատենախօսութիւն է, կամ ինչպէս արդի «մասնագէտ» մատենախօսներն են ասում՝ «կրիտիկա» է։ Ժամանակակից Հայոց «կրիտիկոսները», ինչպէս և նոր «հեղինակները» քննադատելու և գրելու համար մի ընդհանուր որոշ բանաձև ունին, կանոններ կամ կաղապար, որոնց վրայ չափում ու ձևում են քննադատական «արուեստը» կամ գրելի երկը։ Հարկաւ այդ կանոններն էլ կամ կաղապարը օտարի արհեստանոցում շինուած ու փոխ արուած բանք են։

Եւ որովհետեւ մենք այլոց գրական կանոններն ընդունելու ոչ շնորհքն և ոչ յօժարութիւնն ունինք, ուստի և մեր յօդուածի գլխին «մատենախօսութիւն» դրոշմը դնելու համարձակութիւնը չունեցանք, այլ «Մի համեստ կարծիք» վերնագիրը։

Անտարակոյս պատկերայարդութեան սրբազան հեղինակը, ինչպէս և պաշտօնական կրիտիկոսները մի ուրախ հեղինութեամբ հարցնելու են մեզ «Հապա ի՞նչ կանոններով կամ ինչ հայեցակէտերով պիտի յայտնէք ձեր կարծիքը որևէ երկի կամ հէնց այս պատուական նմուշի վրայ»։

Այս բոլորիս դնելու ենք այստեղ մեր կարծեաց առաջնորդող մտքերը։ Ապա այդ կանոնով էլ կչափենք սրբազան արքեպիսկոպոսի գիրքն ու գաղափարները, որպէս զի իմանայ ի՛նչ որոնք են չափից երկար, կամ շատ կարճ և կամ հաւասար։

Ամեն մարդ, որ ինքն իրան գրական մարդ է համարում, երկու հիմնական բանով է առաջնորդուած, ներքին շարժառի-

Թով և նրա հետ կապուած նպատակով, որ առաջնի արդիւնքը կամ ծնունդն է:

Ներքին, հոգեկան շարժառիթով է չափուում որ և է գրական երկի և հեղինակի արժէքը: Շարժառիթները բազմատեսակ են. հետևաբար բազմատեսակ են և նրանց նպատակները:

Մի գրագէտ անձ, որ ի բնէ կամ իւր ստացած դաստիարակութեան շնորհիւ նրբազգաց հոգի ունի, գիտտ է և չի կարողանում անտարբերութեամբ նայել իւր շուրջը կատարուող անիրաւութեանց, թշուառութեան, անպարտաճանաչութեանց վրայ, որոնք հետևանք են ճշմարիտ կեանքի իմաստութիւնից (այլ ոչ միայն միայն գիտութիւնից) զուրկ լինելուն, անձնութեաբար նետուում է թշուառութեան, արհաւիրքների բերանը, որոնք պատրաստ են շատ անգործներ կլանել և մաքառումն է սկսում նրանց դէմ: Նրա հոգին շարժում է նրան, վարում է դէպի դեերի լէգէօնը պատերազմ տալու: Բայց նա ամեն տեղ անձամբ հասնել չի կարող. ուստի առանձնանում է, գրիչ է վերցնում ու իրեն տանջող յոյզերն ու մտքերն ազատօրէն հեղում է թղթի վրայ: Ուրիշներին բարիք անելու ներքին բուռն փափազը առանց կողմնակի, անձնական օգտի հակումների, գրելու շարժառիթն է, իսկ արդիւնքը կամ նպատակը գիրք եղաւ: Եթէ այս տեսակ գիրքը չհնացող, յաւիտենական դադափարներ ունի իւր մէջ կամ կեանքի իմաստութիւնն է, որին համեմատ ապրիլ և անձնապէս գործել է հեղինակը, գիրքը դարերի սեփականութիւն է դառնում ու չի հնանում: Նա դառնում է երջանկութեան ուղիցոյց, հաւատի դաւանագիր, իսկ հեղինակը՝ սուրբ, պաշտելի և հետևելու վսեմ օրինակ:

Նոյն շարժառիթով և նպատակով գրուել կարող է և մի ուրիշ գիրք, որ միայն իւր ժամանակին է օգուտ, բարիք բերում: Այս կարճաժամանակեայ գիրքը, որ բարոյական շարժառիթից է բղխում (իսկ բարոյական շարժառիթ ենք ընդունում այլոց ծառայելու բուռն, անսանձ՝ փափազը) և անկեղծ ոգևորութեամբ է արդիւնաւորւում, հզօր նմբարտակ կարող է լինել այն չարեաց դէմ, որոնք կարճաժամանակեայ են: Չարիքները վերացան, մեռնում է և գիրքը բարի յիշատակ թողնելով իւր ետևից:

Այսպիսի շարժառիթով գրուած, մերձաւորին կամ մի վսեմագոյն դադափարի ծառայող գիրքը, որ անմիջապէս մարդկանց սրտի հետ է խօսում, ինքն է իւր արժանեաց վկան, իւր անմահ հեղինակի պատկերը ցոլացնող մի ջինջ հայելի:

Այդ տեսակ երկը կարող է լինել Աստուածաշնչի նման

ստուար մի հատոր, կամ մի փոքրիկ տետրակ կամ նոյն իսկ մի հոտանաւոր դիցուք Դոդոխեանի «ծիծեհնակի» չափ, կամ մի նամակ. այդ միևնոյնն է: Գրքի արժանիքը նրա ծաւալով չի չափուում:

Մարդ էլ կայ, որի աստուածատուր տեսանող մտքի մէջ տիեզերքի իրերն ու երևոյթները իրար հետ շղթայուած են անդրադառնում. մինչդեռ մտքով տկար բազմութիւնը աշխարհն իւր երևոյթների և պատճառների կապակցութեամբ չի ըմբռնում, այլ մոլորութեամբ մի երևոյթ ուրիշ պատճառի է վերագրում և ընդհակառակը. ու անգոր է դառնում բնութիւնից ցանկալի օգուտն ստանալ: Մտաւոր այս կուրուքեան առաջ յուզում է մտքով հզօր տեսանողի հոգին և շրջապատի մութը փարատելու համար նա առանձնանում ու իւր մտքերն՝ իբրև հերքումն մոլորութեան կամ իբրև մի վառած ուղեցոյց լապտիք դէպի տիեզերքի գաղտնարանները, գրի է առնում: Մտաւոր լուսեղէն շարժառիթը, որ ճնշում էր խորհողի հոգին, նրան շարժեց արձանագրելու իւր պայծառատեսութիւնը և գրուածքը գիրք եղաւ:

Այս տեսակ գիրքն էլ տևական կամ կարճատև կարող է լինել, բայց միշտ օգտակար ու միշտ գոհութեան արժանի: Սրա արժէքն էլ ծաւալով չի չափուում, որովհետև մի փոքրիկ երկն երբեմն շատ առաւել լոյս է սփռում իրերի և երևոյթների վրայ, քան մի ուրիշ անարժէք հաստափոր հատոր:

Այս երկու տեսակ վսեմ շարժառիթից ծնող գրքերը իրենց նիւթը անխտիր կերպով վերցնել կարող են անցեալից կամ ներկայից, որոնց հիման վրայ նախատեսում են և ապագան, ամբողջ մարդկութեան կեանքից կամ մի ազգի կեանքից: Եւ նայելով իրենց մէջ ամփոփուած ճշմարտութեանց, մերթ ամբողջ աշխարհի, մերթ մի երկրի սեփականութիւնն են դառնում:

Երկուսի նպատակն էլ մի է. այն է՝ երջանիկ դարձնել ապերջանիկ և անկատար մարդկութիւնը երկու տարբեր ճանապարհով, որ մի միջավայրից են սկիզբն առնում:

Այս երկու տեսակ երկը իրարից և՛ զանազանուում են իրենց եղանակով կամ ըստ «կրիտիկոսների» մեթոդով: Առաջինը խօսում է սրտիդ հետ, իւր ճշմարտութիւնները չի ապացուցանում, այլ ներշնչում է և անմիջապէս համոզում: Երկրորդը ապացուցանում է, փաստեր է առաջ բերում և այնպէս է համոզում: Առաջինի արտայայտութեան միջոցը զգացմունքն է, օր. սէրը, հաւատը, անկեղծ ոգևորութիւնը:

Երկրորդին՝ տրամաբանութիւնը: Առաջինը կրթում, ազնուացում է մարդու վարքն ու բարքը սովորեցնելով անձով ու գոյքով մերձաւորին ծառայել: Երկրորդը մեծ մասով հնարաւորութիւն է տալիս նիւթ, հարստութիւն շահելու ազնիւ գործի, այլոց պէտքերին ծառայեցնելու: Առաջինը կեանքի նպատակն է երկրորդը՝ միջոցը: Վերջինն արանց առաջնի եռական է, անհատական և մշասակար. նրա հետ մէկ տեղ՝ յոյժ կարևոր և վսեմ:

Առաջին տեսակի ճշմարտութիւն քարոզողներին առաջ մարդկանց սիրտը խոնարհում է: Նրանցից գերազոյններին մարդկութիւնը սրբութեան սեղանն է հանում և աստուածացնելով պաշտում: Երկրորդ տեսակի ճշմարտութեանց առաքեալներին յարգում և՛ «մեծ» տիտղոսով մեծարում:

Այս տեսակ գրքերի մէջ արուեստականութիւն կամ ոճի բնագործիկ զարդարանք չկայ: Հեղինակի անձնաւորութեան և վարդապետութեան մէջ հակասութիւն չկայ. երկի մէջ նայում ես հեղինակի պայծառ պատկերն ես տեսնում. հեղինակի կեանքն ես գիտում, նրանում երկի վսեմութիւնն ես նկատում: Անձն և երկն իրարից անբաժան, սերտ կապուած են:

Դրանց պարզ, անկեղծ ոճը, մտքերի հետևողական շարքերը տպաւորիչ են մեծի ու փոքրի համար, ուստի և կրթիչ ազդեցութիւն են գործում ընթերցողի սրտի և մտքի վրայ:

Այդ տպաւորութիւնը առաւել հրապուրիչ է լինում ճաշակի և զգայարանքների համար, երբ արտաքինն էլ համապատշաճ է գրքի ներքինին. այսինքն գրուածքը կամ հրատարակութիւնը մաքուր է, նիւթերն ընտրովի և դիւրեկան: Փալատների մէջ փաթաթուած մարգարիտը մարդու սրտից ափսոսանք է քաշում. կերպասի մէջ ծրարուած փայտի կտորն էլ ծիծաղ է շարժում: Այսպէս է և արժանաւոր կամ անարժան գրքի ներքինի և արտաքինի յարաբերութիւնը: Լաւ գիրքն արժէ, որ սիրուն հրատարակութեամբ լոյս տեսնի:

Երկրորդական ընտիր գրքերն էլ վերը յիշած երկու տեսակ գրքերի արժանաւորութիւնից մասն պիտի ունենան իրենց մէջ: Նրանց համեմատական չափը իրենց արժանաւորութեան չափն է:

Աշխարհի անհուն, անծաւալ գրականութեան մէջ շատ սակաւ և քանակով շատ չնչին է ընտիր գրքերի թիւը:

Գրքերի մեծամասնութիւնը, որ գրեթէ լափում է հասարակ ընթերցողների բազմութիւնը, մշասակար ազդեցութիւն են գործում կատարեալ յառաջադիմութեան վրայ:

Մէկը անձնական ատելութիւն ունի՝ իւր գայրոյթն արտայայտելու համար, գրիչ է վերցնում, գիրք գրում և ընթերցողին միայն ատելութիւն է բաժին թողնում: Մի ուրիշ անտաղանդը, որ հռչակ վայելելու անյազ ծարաւն է զգում, գրիչ է վերցնում որ հեղինակների շարքը մտնի: Երրորդը զուտ առևտրական հիմունքով է գրիչ վերցնում և այնպիսի գիրք գրում, որի մէջ շոյում, քաջալերում է տհաս դասակարգը առանց այն էլ բորբոքուող մարմնական հաճոյքները: Այս տեսակը մանաւանդ ամենաշատ տարածուածն է: Չորրորդը իւր մարդկային սխալանքների մէջ յամառելով և խոնարհութեան ոգի ու զրդշման քաջութիւն (որ քաջութիւններից ամենահերոսականն է) չունենալով, գրիչ է վերցնում և գիրք գրում ինքն իրեն արդարացնելու և կամ իւր արարքները ծածկելու համար. և կամ հակառակ մարդկային պարտուց և կոչման, մերձաւորին, նոյն իսկ առաւել արժանաւորներին անուանարկում է, որպէս զի ընկածների մէջ ինքը կանգուն երևայ (թէ և չարաչար սխալուած է) և այլն և այլն:

Այս դասակարգի գրքերի մէջ մաքուր շարժառիթ չկայ, ուստի և չկայ նպատակի վսեմութիւն: Դրանց պակասում է մտքի առողջ տրամաբանութիւնը, զգացմունքի անկեղծութիւնը, գաղափարների թարմութիւնը, ոգևորելու շնորհքը: Նրանց զարդարանքը են՝ անվերջ փայլող հակասութիւն, ոճի անտաշութիւն, մտքերի անկապութիւն կամ ցրուածութիւնը:

Այս տեսակ գիրքը ոչ մտաւորին և ոչ բարոյականին է օգուտ, ուստի և խաբուսիկ է և սակաւակեաց:

Տպագրութիւնը իւր բազմազան բարիքներով հանդերձ մի մեծ չարիք էլ աշխարհ բերաւ նրանով, որ գրքեր հրատարակելու դիւրութիւնն ամենին ընձեռեց: Եթէ գրքերը՝ դիցուք, միայն ձեռագրով գրուէին և ամեն մի գրքի վրայ հեղինակը իւր կեանքի տասնեակ տարիները մաշէր, այն ժամանակ բոլոր գրքերը կամ գոնէ մեծ մասը ընտիր կլինէին, ինչպէս են առհասարակ հին ձեռագրերը նոր տպագրուածների և անվերջ հրատարակութիւնների համեմատութեամբ:

Բայց... ընթերցող, թողութիւն արա, մի փոքր երկարեցինք բանը և շեղուած ենք մեր նիւթից:

Գրքերի արժանաւորութեան վրայ մեր հայեացքը պարզեցինք: Այժմ կանցնենք մեր «համեստ կարծիքին» գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի գրքի վրայ, առաջնորդուելով մեր լուսաբանուած հալիւրն տեսութեամբ:

Գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսի (թող ներէ մեզ սըր-

բազան հայրը, որ մենք իւր կամքի հակառակ արք-եպիսկոպոս ենք ճանաչում իրեն Հայոց ազգի հետ մէկտեղ և մենք մեր պատճառներն ունինք) գիրքը մի ստուար մեծագիր հատոր է: Առանց ծանօթութիւնների 369 երես, ծանօթութիւններով և վրիպակներով հանդերձ՝ 470 երես: Հրատարակութիւնը շատ սիրուն է: Գինը 1 ու. 50 կ.:

Գիրքը թէև գլուխներ կամ գրիթէ բաժանմունքներ չունի, բայց ըստ բովանդակութեան՝ կարելի է երեք մասի բաժանել: Ա. Պատկերայարգութեան և պատկերամարտութեան խնդիրը Բիւզանդական և Հոռոմէական եկեղեցիների մէջ (1—52 երես). Բ. Պատկերայարգութեան պատմութիւնը Հայոց եկեղեցում թեր և դէմ կարծիքներով հանդերձ (որ սակաւ մասն է բռնում) և Գ. Քննութիւն հին և լատին կրօնաւորների գործած խարդաւանանքների Հայոց եկեղեցու դէմ՝ խօսքի, ծէսերի, գրութեանների և պատկերների միջոցով:

Նիւթի ընտրութիւնից, դասաւորութիւնից ու նրանց համեմատական քանակից պարզ երևում է, որ գրքի վերնագիրը կամ անունը չի համապատասխանում բովանդակութեանը: Սակայն այս աչքի ընկնող թերութիւնը թերևս ծածկուած մնար, եթէ այդ մասերն իրար հետ տրամաբանական մի սերտ կապ ունենային: Մինչդեռ չկան այտեղ նախադրեալներ և նրանցից բղիթող եզրակացութիւններ, այլ կան մտքեր, որոնք սկսում են բայց դեռ չվերջացած ընդհատում են մի ուրիշ երկրորդական մտքով, սա էլ ընդհատում է մի երրորդով և այսպէս անվերջ: Այս թերութիւնը գրութեան ոճին տալիս է մի ճապարկութիւն, մի յոգնեցուցիչ յատկութիւն. ընթերցողն ինչպէս մի խիտ անտառի մէջ՝ ուր ելնելու ուղի չկայ, մոլորում է և այդ տարտամ դրութեան մէջ գղջում իւր ձեռնարկութեան վրայ: Սրբազան հեղինակի գիրքը նման է մի գգրոցի, որի մէջ ամենայն ձևի ու գոյնի թղթի կտորներ խառն ի խուռն սեղմուած են:

Տրամաբանական թուութիւնը և ոճի անհարթութիւնը, մեր կարծիքով, անմիջական հետեանք են այն բանին, որ սրբ-հեղինակը առատօրէն նիւթեր քաղելով բազմաթիւ աղբիւրներից, անկարող է գտնուել այդ քաղուածները ներդաշնակ գոյնով ու սեղմ ձևով դասաւորել և մի սիրուն շէնք, կառուցումն ստեղծել: Հեղինակն ամենայն ջանասիրութեամբ աղիւս, քար, քիւտ, տախտակ, աւազ, կիր, ցեխ (այս էլ՝ Կոպրոնիմոսի մականունն բացատրութեան արտայայտիչը) ժողովել է, բայց ի-

բար վրայ կուտակել է ու թողել: Մի ճարտարապետական տուն կառուցանել չի կարողացել:

Այս պակասութիւնն էլ երկու պատճառից կարող է առաջ գալ ընդհանրապէս. բնական անընդունակութիւնից (դէպի այսպիսի մի գործ և ոչ թէ ընդհանրապէս) և տրամաբանօրէն մըտածելու վարժութեան պակասութիւնից: Եթէ ասնք՝ գրքի այդ թերութիւնը առաջին պատճառի ծնունդ է, գուցէ մեղանշած լինինք: Եթէ ասնք՝ երկրորդ պատճառից բղխած հետեւանք է, գուցէ Բրօկհաուզի բառարանի Ա տառի բառերը կարդացած ընթերցողները նախատեն մեզ, որովհետեւ այնտեղ կարդացած կլինին, որ Վատուածաբան Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը ճեմարանական լիակատար ուսմամբ ճոխացած մէկն է» (զարմացական նշանների իրաւունքը խմբագրութեանն է վերապահուած): Ուստի հրաժարուում ենք այս խնդիրը լուծելուց և վերստին շեշտում ենք, որ սրբազանի գրքի մէջ տրամաբանական կապը թոյլ է (եթէ կայ միայն), մտքերը ցաք ու ցրիւ, ոճն անհարթ ու տաժանելի:

Սակայն գրքի այս թերութեան կամ առաւելութեանց բուն աղբիւրը կպարզուի յետոյ, երբ մենք ջանանք լուծել գրքի հրատարակութեան (աւելի ուղիղն ասնք՝ գրութեան) շարժառիթը: Արդեօք եկեղեցու պատմական անցեալի վրայից մի մթին ամպ հեռացնելու միտումն է շարժել սրբազան հեղինակի միտքը, որով նա կամեցել է գիտական մատենագրութեան շարքում մի փայլուն հատոր ևս աւելացնել:

Ծշմարիտ գիտական ոգով տոգորուած մարդկանց միտքը ժամանակակից կարիքով է շարժւում ընդհանրապէս: Այդ կարիքներին ընդառաջ են ելնում մտքի մշակները այն անյողդողդ հաւատով, թէ իրենց գրիչը ծնունդ առած կարիքին բաւականութիւն կտայ:

Ընթերցող, ասա, խնդրեմ, թո՛ւ կարիք էիր զգում դու պատկերայարգութեան և պատկերամարտութեան (առանց էնէլ ամենայն սիրով և երկիւղածութեամբ յարգում ես քո եկեղեցում դրուած օծեալ պատկերները), որ ստիպէիր սրբազան հեղինակին 24 (քսան և չորս) երկար ու ճիգ տարիներ (տես գրքի յառաջաբանը) միտք մաշէր և «Պատկերայարգութիւն» գրէր: Երկրորդ՝ պատմական գիտութեան մէջ թո՛ւ մի նոր մթին աշխարհ է բաց անում այդ գիրքը մեր առջև: Եւ ո՛չ մի:

Ուրեմն այս գրքի շարժառիթը մտքի մէջ չէ: Գուցէ սրտի մէջն է: Փորձենք տեսնել:

Մեր ընտիր նախնի եկեղեցականները հաւատով զօրեղ են
ԼՈՒՄԵՑ

եղել առ Աստուած, սիրով զեղուն առ իւրեանց ազգն ու եկեղեցին: Եւ երբ իրենց պաշտած եկեղեցուն, իրենց սիրած ազգին մի վտանգ կամ կարիք է սպառնացել, նրանց սիրտն զգացուել, անձնուիրական զգացմունքը շարժուել է նրանց հոգու մէջ և նրանք ինքնամոռացութեամբ յառաջ են նետուել պաշտպանելու ազգն ու եկեղեցին իրենց ուխտի համաձայն: Երբ անձնական օրինակը քիչ է եղել, նրանք սուրբ հոգով շարժուած գրիչ են վերցրել ու գիրք գրել: Նրանք առատօրէն հեղել են իրենց մաքուր զգացմունքները թղթի վրայ և նրանց գրածը պաղ սրտերը ջնուցել է, մոլորեալներին դարձի բերել, թշնամուն սարսափեցրել: Այդչափ հզօր և համոզիչ է անկեղծ անարատ զգացմունքը, որով սրտի ճշմարտութիւնն է յայտնուում: Իսկ անկեղծ անարատ ճշմարտութիւնը անձի և խօսքի կամ հեղինակի և գրքի ներդաշնակութիւն է պահանջում:

Այդ տեսակ հեղինակների և գրքերի օրինակներ մենք այստեղ շարելու չենք, փնտռողը նրանց անունները նոյնիսկ Վատկերայարգութեան մէջ կգտնի:

Արդեօք սրբազանը իւր մայրենի եկեղեցուն սրտագին մի ծառայութիւն մատուցանելու ազնիւ զգացմունքով է շարժուել այս գիրքը գրելիս: Եւ կարող է այդ երկը եկեղեցու հաւատով ու ազգի սիրով խորապէս յուզել ընթերցողի սիրտը:

Ձենք կարծում, որովհետեւ չենք հաւատում:

Ինչո՞ւ չենք հաւատում, բացատրենք:

Եկեղեցին մի ազգի, մի ժողովրդի բարոյական ուխտի և ոգևորութեան նշան է, նա պահպանում է և յառաջադիւժում իւր նուիրապետութեամբ: Վերջինս իւր Գլուխը կամ Առաքելական փոխանորդն ունի, որին անպայման հնազանդ լինելու և յարգելու ուխտ են անում նուիրապետութեան անդամները: Քանի ամուր է բարոյական անձնուիրութեան կապը եկեղեցականի և հովուապետի մէջ, այնքան էլ հզօր է եւ եկեղեցին եւ ազգը: Հայրապետին ընդվզելը մեր նախնեաց զայրոյթն էր շարժում: Հայրապետական գիրքը տիրադրութեան և օտար թշնամիների դէմն էր հանում յաւիտենական յիշատակաց արժանի մեր հովիւներին, բուռն անձնուիրութեամբ, խօսքով և գրչով զինուած:

Որ գեր. Արիստակէս արքեպիսկոպոսը այդ վսեմ շարժառիթով չէ վերցրել գրիչը, երևում է հետեւալ տխուր ցանկից:

Ա. «Վատկերայարգութիւն» գիրքը եկեղեցական գիրք է և մեր դաւանութեան հետ կապ ունի: Իսկ Հայոց եկեղեցու

աճաղարտ դաւանութեան պահապան հրեշտակն ու տէրը Հայոց սրբադնադոյն Հայրապետն է: Առանց նրա թոյլտուութեան և ուղորմած հաճութեան ոչ մի եկեղեցական գիրք չի կարող տրապադրուել: Սակայն սրբազան հեղինակը իւր թէ այս և թէ նախորդ գրքերը իւր Հոգևոր տիրոջ հաճութեանը ներկայացնելու ցանկութիւն չէ ունեցել: Ընթերցող, սիրտդ կարող է ջերմանալ հաւատով և սիրով դէպի քո մայր եկեղեցին, երբ այս գրքի վրայ հայրապետական դրոշմը չկայ:

Բ. Գրքի հեղինակին Հայոց ազգը արքեպիսկոպոս է ճանաչում, որովհետև Սրբադնական տար Հովուապետը իւր յատուկ բարութեամբ 1894 թ. նրան արքութեան տիտղոսն է շնորհել: Բայց հայրապետներին հնազանդութեան երգումն արած Սրբազան եպիսկոպոսը 8—9 տարի շարունակ արհամարհել է հայրապետական համբուրելի շնորհը, արք պատուանունը իւր վրայ առնել չէ ուզում: Այս վարմունքը ծանր արհամարհանք է ոչ միայն դէպի ազգընտիր հայրապետը, այլ և դէպի նրա անսահման բարութիւնը: Ամենայն կիրք կհնանայ, բայց բարութիւնը միակ հագուստն է, որ չի հնանայ» (փիլիսոփայ Թօրօ: Կարելի է միթէ բարութիւնն արհամարհել ի դէպ. ասում են որ Արիստակէս սրբազանը խելօք մարդ է: Եթէ յիշաւի այդպէս է, մենք մի հեղինակի խօսքն ենք յիշեցնում նրան. «ամենայն լաւ մարդ չի կարող խելօք լինել, բայց ամենայն խելօք (խելքով) մարդ կարող է՝ եթէ կամենայ, իւր առաքինութիւնը իւր խելքի բարձրութեանը հաւասարել» (Վալտէր Սկօտտ): Սրբազան Արիստակէսի սիրուց թափուր վարմունքները արձագանք գտան և երկու-երեք նման եկեղեցական անձանց մէջ, որոնք հայրապետական կոնդակները, որ Հայոց ազգի համար սրբութիւն են, անգործադիր թողին և նոյն իսկ առ տէր յղելու համարձակութիւնն ունեցան: Այս օրինակները նոյն իսկ գայթակղեցուցիչ ազդեցութիւն գործեցին երիտասարդ եկեղեցականներից ոմանց վրայ: Իւր գրած գրքից շատ աւելի բարեբար ազդեցութիւն կունենար սրբ. Արիստակէսի մաքուր գղջումն Հայրապետի առաջ. «Զրդջումն էլ սարսափելի չէ, ինչպէս և ճշմարտութիւնը. նա էլ ճշմարտութեան նման ուրախացուցիչ է և պողաբեր» (Տօլստոյ): Ինչպիսի ոգևորութեամբ և ծնկաչոք կհամբուրէինք Արիստակէս սրբազանի աջը, եթէ նա Հայոց Հայրապետից ներումն հայցէր և արքութեան շնորհն իւր վրայ առնելով «Արիստակէս արքեպիսկոպոս» ստորագրէր:

Բայց մենք սրտի յուզմունքով շեղուեցանք մի փոքր:

Գ. Հեղինակի անձնաւորութեան և գրուածքի մէջ մենք հասկսութիւններ ենք տեսնում: Սրբազան հեղինակը կարծես մի վայրկեան մոռանում է իւր անձնաւորութիւնն և հայ եկեղեցականի մաքուր նախնաձախնդրութեամբ մերկացնում է Ներսէս Գ. ինոր յունական գաղտնի յանձնարարութեամբ Ձուարթնոց եկեղեցին է շինում, Ս. Էջմիածնի փառքը նսեմացնելու համար: Արդար զարոյթով մտրակում է յոյն և լատին հաւատորմներին, որոնք նենգութեամբ մտան ու մտնում են մեր սուրբ փարախը, մեր եկեղեցու ծոցից հանում ժողովրդին, մեր նուիրապետութեան մէջ պառակտում ձգում, մամոնայի գնով ուխտեր քանդում: Կայլն կայլն: Ապա Ուռհայեցու սրտածմլիկ նկարագիրն է առաջ բերում (214 երեւոյց) թէ ինչպէս Հայոց հայրապետական աթոռը անձնական ու աշխարհական հաշիւներով չորս հալածութեան հայրապետութեան էր բաժանուել եւն: Ամենից յետոյ (296 երես) կարդում ենք. «ցաւօք սրտի պիտի պատասխանենք» թէ շատ են օրինակները, որոնք ապացուցանում են թէ ինչոր անկարելի է մի եկեղեցու համար, ուր յարգուած է և պահպանուած է անպայման հետեւողականութիւն, մեզանում կարելի է եղել միմիայն նրա համար, որ եկեղեցու պաշտօնականներից եւ ղեկավարներից ոմանք շատ աղօտ եւ սահմանափակ հասկացողութիւն են ունեցել (եւ ունին) իրենց պարտքի եւ իրաւունքի մասին. այնքան սահմանափակ, որ ոչնչով չէ զանազանուել (եւ զանազանուել) կամայականութեան եւ քմահաճոյքի հասկացողութիւնից: (Ընդգծումն և փակագծերը մերն են):

Այս տեսակ կտորները կարդալիս մեզ թւում էր թէ Օձնեցիների, Որոտնեցիների, Տաթևացիների անոյշ ձայնն է գալիս մեր ականջին և իրքան անգամ ցանկացանք, որ այս գրքում գրուէին աղբիւրների ուսումնասիրութեամբ միայն ներքին ու արտաքին թշնամեաց անարգ ոտնձգութիւնները Հայոց հայրապետութեան և եկեղեցու դէմ, որովհետև այդպիսի զգուշութեան միշտ կարօտ և թրթռուն սրտով է սպասում մեր ազգը իւր հովիւներից. իսկ մնացած խառնիճաղանճը դուրս ձգուէր. և մէկ էլ հեղինակի գործի և գրուածքի մէջ հակասութիւն չլինէր: Բայց... ծածկենք այս բայցը:

Դ. Սիրտ գայթակեցնելը կամ անզգոյշ կերպով մի անհատի, մի ժողովրդի նուիրական զգացմունքին դիպելն ի հնուց անտի և այսօր ծանր յանցանք է համարւում: Իւրաքանչիւր մարդ կամ ազգ իւր սրտով, իւր զգացմունքներով է [ապրում] Կոտրեցէք դուք նրա սիրտը՝ այդ խնկամանը, ուր նրա երջան-

Կուսիւնն է միտում ու անուշ բուրմունքով լցնում նրա ամբողջ էութիւնը և դուք ամենաթշուառ ապերշտանիկ արարածը կդարձնէք նրան և կամ ստիպէք, որ նա փշտնայ, վատասիրտ դառնայ: Այսպէս վտանգաւոր բան է սրտի ճշմարտութիւններին դիպչելը: Իսկ երբ ժամանակ և անպայման օգտակար է համարուել մի ժողովրդի սրտի ճշմարտութիւններին մէկի արձանը խորտակել, այդ արել են սուրբերն ու մեծերը զգուշութեամբ, հեռատեսութեամբ, նախապէս խորտակուելիքի տեղը նոր և աւելի գեղեցիկ և ընդունելի արձան պատրաստած ունենալով, որ հնի տեղը դնեն:

Մեր «Պատկերայարգութեան» հեղինակն այդպէս չի վարւում: Մի սահմանափակ նպատակ դնելով իւր առջև՝ այն է յոյն և լատին կղերի կեղծիքները մերկացնել, անշրջահայեաց կերպով հերքում և կեղծ է համարում Հայոց եկեղեցու համար դարաւոր սրբութիւն դառած շաք պատկերներ, խաչեր, յիշատակներ (օր. Հովհաննիսեանց ս. խաչ, Տիրամօր պատկերը, Փրկչի պատկերը և այլն):

Ուր կտանէր մեզ այդ անողոք քննադատութիւնը, եթէ մենք այդ ոճով խժեժէինք մեր բոլոր սրբութիւնները: Մտքի ճշմարտութիւններին սուր նշտարով կարելի է դիպչել. բայց սրտինին՝ ոչ երբէք: Դա յանցանք է: Ախր մենք որ խաչ, պատկեր, Աւետարան ենք յարգում, այդ միայն նրա համար է, որ մենք նրանց հեղինակներին, սրբացած տէրերին ենք պաշտում: Բաժանեցէք այդ նուիրական առարկաները իրենց սրբազան տէրերից կամ հեղինակներից և վերագրեցէք դիցուք որ և թորոսի, Արիստակէսի, Կարապետի, Փանոսի, մենք դէն կշարտենք նրանց դատարկ, անմխիթար սրտով:

Մենք մի անգամ հետեւեալ իրականութեանը հանդիսատես ենք եղել: Հրապարակում ծովացած ժողովուրդը «Հայրիկ, հայրիկ» է կանչում և կամենում է որ Հայրիկը դուրս գայ տան պատշգամբը, մի երկու խօսք ասէ և մխիթարէ ժողովրդին: Դուրս է գալիս Հայոց Հոգեւոր Տէրը և այս անգամ փոխանակ իրեն յատուկ իմաստալից մտքերից մի քանիսն ասելու, ապուրի պատմութիւն է անում. «Է՛հ, տղաքս, այսօր յոգնած եմ, քիչ մ'ալ անօթեցեր եմ: Դուք այսօր խաց կերթը էք»։ «Այո, Հայրիկ», բղաւում է ժողովուրդը: Ես չեմ կերեր. իմ ապուր կպաղի. ապուր աղէկ կերակուր է. Դուք էլ ապուր կերէք: Դէ՛հ, Աստուած օրհնէ ձեզ որդիք, դուք գնացէք հանգստացէք, ես ալ երթամ զիմ ապուրն ուտեմ»:

Եթէ այս խօսքերը Հայ ժողովրդին վերոյիշեալ անուններ-

րով անձինք կամ սովորական ուրիշ մահականացուք ասէին, ժողովուրդը երես դարձրած յետ կփախչէր, էլ չէր երևայ: Բայց ինչ տեսանք մենք. բազմութեան միջից շատերը լաց եղան մըրմնջալով. «ամիս, Հայրիկ ջան, ապուր կուտէ», մնացեալի ոգևորութեան չափ չկար: Ինչո՞ւ. որովհետեւ այդ խօսքերը Հայրիկինն էին:

Նզրակացութիւն. Գեր. Տէր Արիստակէս արքեպիսկոպոսը իւր գերբը գրեկիս սրտի և մտքի վսեմ, մաքուր զօրութեամբ չի շարժուել, ուրիշ խօսքով, սուրբ հոգով չի շարժուել, այլ ուրիշ շարժառիթով: Մեր կարծեաց մի ապացոյցն էլ այն է, որ այդ գրքի (ուղիղն է այդպիսի գրքի) յղութեան օրից մինչև ծնունդը քսանուչորս տարի է քաշել: Ս. Հոգով յղացուած մտքերը արագապէս հոսում են աղբիւրի նման և այդպիսի մի գերբ արտադրելու համար 24 տարի պահանջելու պէտք չունին:

Ապա ինչ շարժառիթով է գրել սրբազան հեղինակն իւր այս երկը: Այս բոլէիս մեր կարծիքը կայտնենք և այդ խնդրի մասին:

Մեր եկեղեցականներից ոմանք թէև քաջ գիտեն թէ դարերի ընթացքում լատին կղերն ընդհանրապէս և վննետկի հայ հետեալները մասնաւորապէս որպիսի բարոյական աւեր և պառակտումն են ձգել և ձգում Հայ աղգի և եկեղեցու մէջ, բայց և այնպէս անգիտակցաբար թէ գիտակցաբար գիտնականութեան հիւանդութեամբ ընդունելով սկսան նրանց հետեւել, իրենց կոչումից փոքր ինչ շեղուելով:

Ընթերցողը կկարծի, թէ մենք ընդհանրապէս գիտութեան կուսակից չենք: Կսխալուի եթէ այդպէս կարծի: Մենք այստեղ բացատրելու բան ունինք:

Վննետկեցիք անժողովուրդ, անաղգ, անհայրենիք մի խումբ վանականներ են: Իրենց վանքը, կեանքը պահպանելու համար միջոցներ պէտք է ձեռք առնէին: Բացի այդ, որովհետեւ նրանք էլ ուտում, խմում (երևի Լուսայի խմբագրութիւնը կաւելացնի՝ դեռ մեզնից շատ աւելի լաւ), եռանդ են հաւաքում, պէտք էր ըստ բնախօսական օրինաց, որ նրանք մի գործ անէին, եռանդ, ոյժն արտադրէին մի կերպ, որ թէ հոգու և թէ մարմնի պիտանի լինէր և մարդկային փառասիրական ձգտմանը բաւականութիւն տար: Նրանք անտարակոյս ամենայարմարը և ըստ էութեան մաքուր աշխատանքն սկսեցին, այն է գիտութեամբ զբաղուիլ, որ նրանցում ժառանգական դարձաւ: Գիտական գրքերով նրանք անուն կշահէին և գրքերը

միայն Հայոց լեզուով գրելով օրհնեալ Հայ ազգից անբաւ հարստութիւն կղբէին, թէկուզ այդ գրքերի մի մասը Հայ ազգի դէմ գրուած լինէր:

Ուրեմն վննեակեցոց գրականութեամբ պարապելը իրենց վիճակով և առևտրական շարժառիթով է պայմանաւորուած: Առանց այդ խորունկնիրը թափանցելու՝ մենք նրանց գրական վաստակներով և շատ ենք օգտուել (անշուշտ ճշուժայի) խմբագրութիւնը կասի «Բայց ոչ այնքան, որքան նրանք օգտուել են էջմիածնի տառապանքով ու խնամքով պահպանուած Հայ ազգից»): այդ մասին երախտագէտ ենք:

Մեր հոգևորականներից ոմանք կամենալով գիտնական անունով հռչակեալ վննեակեցիների թափթփած դափնիներից պսակ հիւսել իրենց գլխին, գրիչ վերցրին և սկսան գիտնականութեամբ պարապել: Ով չէր կամենայ, որ մերոնք էլ իրենց ամբողջ կեանքը գիտութեան նուիրէին և հազարաւոր հատորներ գրէին, եթէ որ իրենց կոչումը, անդրանիկ պարտքը փաստէր:

Մեր հոգևորականի էական պարտքը, սրբազան կոչումը հովուութիւնն է. մերոնք կոչուած են նախ և առաջ ժողովուրդ հովուելու: Հովուել կարելի է շրջելով ու կենաց բանը քարոզելով յունկն ժողովրդեան. ժողովրդի ինքնուրոյն առաքինութիւնները քաջալերող պատմութեանքներ գրելով ու տարածելով, ժողովրդի թերութեանց, մեր կեանքի մէջ մտած փաստակար օտարամտութեան և օտարամտութեանց դէմ գրքեր, գրելով ու տարածելով. ժողովրդի բանահիւսութեան հատուկտորը հաւաքելով ու տարածելով և այլն և այլն: Մինչդեռ մեր ժողովուրդը վիպական սիրուն լեզուով Հայոց պատմութիւն չունի որ կարդայ ու ինքն իրեն ճանաչի, մեր նահատակ եկեղեցու պատմութիւնը չունի որ կարդայ և յուզուի, մեր հաւատի դաւանանքը չունի որ կարդայ և հաւատայ ու յուսայ, Աւետարան չունի և Աւետարան լուսաբանող քարոզագրքեր չունի. մեր կանայք օտար ազգեցութեամբ այլասեւում են, երիտասարդները մոլորւում, մի ջիգեարով գրուած առաջնորդող գիրք չունին. յարգանքը դէպի ծնողն ու ծերութիւնը, սէրը դէպի որդին ու փոքրը մեռնում են, քայքայւում է հայ ընտանիքը, աղաւաղւում է հայ մարդու ինքնուրոյն պատկերը, մոռացւում է մայրենի լեզուն, նսեմանում է եկեղեցու փառքը—մեր եկեղեցականները Դրէպեր են թարգմանում, Պօղիկեանների հէքիթներ գրում, Դաւիթ անյաղթի մտքերն են վերլուծում և այլն: Արդեօք այդ գրքերը կփրկեն հայ ազգը (և միթէ դրանք հայ ազգի համար

են գրւում, ուր է կարդացողը) և եթէ հայնանցնի, կ'մնան այդ գրքերը:

Մեզ համար «Դրախտի ընտանիքներ» գրեցէք, սուրբ հայրեր, մեր աշխարհի վրայ բոսորագոյն նստած «Մանանայ» ժողովեցէք, մեր ծաղիկներից «Համով-Հոտով» փնջեր կ'ապեցէք, մեզ համար «Հրաւիրակ երկրին Արարատեան», «Հայգոյժ» գրեցէք, «Մարգարիտ արքայութեան երկնից» կարդացէք, մեր ազգի պատմութեան մատչելի անուշաբան գիրք տուէք, մեր դաւանանքն ուսուցէք, մեր աշուղներին քաջալերեցէք, մեր փառքերը պատմեցէք, մեր աւերակները ողբացէք, մեր յոյսերը վառեցէք...

Ահա թէ ինչ պիտի լինի մեր արդի գրականութեան նիւթը և ինչ ուարտք կայ հայ եկեղեցականի վրայ:

Բայց չէ, մերոնք ուզում են ներուպակնն համարուել: Ուղորմելիք, ձեր փառքն ու կենդանութիւնը միայն Հայոց ազգի մէջն է. դարձէք այդ մոլորութիւնից:

Ամիսփնեք. Արիստակէս սրբազանին գրիչ վերցնելու և «Պատկերյարգութիւն» գրելու շարժել է գիտնականութեան ծարաւը: Բայց պնդապէս հաւատացնում ենք սրբազանին, որ իւր իսկ փոքրիկ մի ժողովածուն «Քնար մշեցոց և վանեցոց», նոյն իսկ նրա մի հատիկ «Քարոզ խաչը» շատ աւելի երկար կեանք ունի և փառք բերող է ժողովողին, քան «Պատկերյարգութեան» հաստ երկհատորը, որ օր պակաս հրեխայի նման շուտով պիտի մեռնի:

Մենք վերջացրինք, սիրելի խմբագիր, Ուզում էի անունս դնել յօդուածիս տակ, բայց չար լեզուներն ասում են, որ Արիստակէս սրբազանը Ադամայ մթննը շատ փիս մտրակ է քաշում մարդու թիկունքին: Խոստովանանք լինի, վախեցայ և վճռեցի ծածկանունս դնել: Պառկեցի անկողնիս վրայ և ծածկանուն էի որոնում: Քունս տարել էր: Երազում տեսայ յաւերժայիշատակ պ. Աբգարին: Նա իւր քաղցր ժպիտով առաջն եկաւ ու հարցրեց, թէ ինչ եմ այդքան մտածում: Ասացի ծածկանունս եմ որոնում յօդուածիս համար ու չեմ գտնում: Նա կարդաց գրածս և «մախլան» աղաղակեց ու բարձր ձայնով ծիծաղեց:

— Դրա համար ես միտք անում:

— Այո, պ. Աբգար:

— Ուզում ես ես քեզ մի անուն տամ:

— Մեծ պատիւ կանէք:

Նա ոտքի կանգնեց, ձեռքին բաժակի ձև տալով շուռ տուաւ գլխիս և ասաց. մկրտի ծառայս Աստուծոյ ի նոր գրական անուն Մախլաս:

— Պ. Աբգար, այդ թնչ անուն է:

— Այդ իմ հին անունն է. թէև ինձ պէտք չէ և մի քիչ հնացած, բայց ընդունիր:

Աբգարի հինը շատ նորերէց նոր է ու կմնայ և ես ուրախ ուրախ վեր թռայ տեղիցս ու գրիչս թաթախելով՝ ստորագրեցի

ՄԱԽԼԱՍ

«Աղադառնալարս եւ Ս. Էջմիածինը իրենց սկզբնական օնդումն են գրեց ու Էջմ. միարան Բարդուղիմէոս եպ. Գէորգեան:

Այս փոքրիկ գրքոյկը, որ սրբազան եպիսկոպոսը հրատարակել է ուսերէն թարգմանութեամբ հանդերձ, բացի մասնագիտական հետաքրքրութիւն ունենալուց՝ արժանի է ուշադրութեան և այն զօրեղ բողոքի շնորհիւ, որ հեղինակը բարձրացել է «Մշակ» լրագրի և Նաչիկ վարդապետ Դատեանի թեթեւամիտ և անմիտ վերաբերմունքի դէմ դէպի Էջմիածինը: Խնդիրը նրանումն է, որ մի քանի տարի առաջ Էջմիածնի մօտ պեղումներ կատարուեցին և գետնի տակից դուրս եկան ահագին շինութիւնների հիմքեր և քարէ սիւներ ու զանազան առարկաներ. Գեր. Բարդ. եպիսկոպոսը կարծիք յայտնեց, թէ այդ հնութիւնները հին հայոց կռապաշտական մի մեհեանի տեղ յետագայում շինուած Ջուարթնոց եկեղեցու հետքեր են: Նաչիկ վարդապետը, որ ի հարկէ ոչ մի ձեռնհասութիւն չունի դատելու այս խնդրի մասին, լուրեր էր տարածում, որ գտնուած շինութիւնները հին Էջմիածնի տաճարն է: Այսպիսի գայթակղեցուցիչ վարմունքի դէմ է բողոքում հեղինակը: Ճաւալի է իհարկէ որ Էջմիածնի Սինօդն և պատշաճաւոր իշխանութիւնը իւր ժամանակին դրական միջոցներ չէին ձեռք առել զսպելու այդպիսի ոտնձգութիւնները:

ԸՆԹԵՐՑՈՂ

Իմ պատասխանը պ. Գ. Ենգիբարեանին

«Լումայում» տպուած պ. Գար. Մնգիբարեանի մատենագրական յօդուածը իմ հայերէնից ուսերէն լրակատար բառարանի մասին *) կարդացի մեծ հետաքրքրութեամբ: Պ. Մնգիբար-

*) «Լումայ» 1905 թ. մարտ, եր. 120—125: